

Osmanlı İmparatorluğunda İşçi ve İşveren İlişkileri

Worker and Employer Relations in the Ottoman Empire

Baki Oğuz Mülayim

Doç.Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku Anabilim Dalı, Konya, Türkiye

Assoc. Prof., Necmettin University, Law Faculty, Labor and Social Security Department, Konya, Türkiye
bmulayim@erbakan.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-5472-8414>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 02.09.2024

Accepted / Kabul Tarihi: 09.10.2024

Published / Yayın Tarihi: 31.12.2024

DOI: 10.31591/istem.1542152

Cite as / Atıf: Mülayim, Oğuz Baki. "Osmanlı İmparatorluğunda İşçi ve İşveren İlişkileri". *İstem* 44 (2024), 233-256. <https://doi.org/10.31591/istem.1542152>

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: *"Authors retain the copyright of their works published in the journal, and their works are published under the CC BY-NC 4.0 license. / Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır."*

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem>

Osmanlı İmparatorluğunda İşçi ve İşveren İlişkileri

Öz

Sanayi devrimi, ilk kez XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’de gerçekleşmiştir. James Watt tarafından buhar makinasının icadı, sanayi devriminin gerçekleşmesindeki ana etkidir. İngiltere’de başlayıp, ardından tüm dünyaya yayılan sanayi devrimi, insanlık tarihinde yerleşik hayata geçilmesinden sonra yaşanan ikinci büyük dönüşümdür. Sanayi devrimi, işçi sınıfının ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Zira sanayi devrimi ile üretimde makine gücüne geçilmesi, üretim kapasitesini artırmıştır. Üretim kapasitesinin artması, işçi sınıfını ortaya çıkarmıştır. İşçi sınıfının ortaya çıkması beraberinde işçi ve işveren ilişkilerinden kaynaklanan sorunlara yol açmıştır. Bu doğrultuda işçi ve işveren arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi gereği ortaya çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda ekonomi, önemli ölçüde tarıma dayalı bulunmakta idi. Sanayileşmenin gelişmesine bağlı olarak işçi sınıfının ortaya çıkması da gecikmiştir. İşçi sınıfı, ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru çok sınırlı bir şekilde ortaya çıkmıştır. Zira kapitülasyonlar sonucunda sömürgeci ülkelerin açık pazarı haline gelmesi, imparatorluğunun sanayileşmesine engel olmuştur. İşçi sınıfı, daha çok devlete ait işletmeler ile yabancı sermayenin hâkim olduğu işletmelerde görülmüştür. İmparatorluk, bir tarım toplumu olduğundan, emek yoğun tarım işletmelerinde de tarım işçilerinin varlığı görülmüştür. İlk fabrikalar, ordu ve sarayın artan ihtiyaçlarının karşılanması için devlet tarafından kurulmuştur. İşçi sınıfının devlet eli ile oluşturulduğu söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğunda işçi sınıfının ortaya çıkmasının sınırlı ve geç olması, iş hukukunun gelişimini olumsuz etkilemiştir. Düzenlemeler, işçilerin örgütlü mücadeleleri ve eylemlerinin sonucu olarak değil, daha çok ücretli gücü yetersizliği koşulları altında, üretimin sürekliliğini sağlamak amacı ile yapılmıştır. Düzenlemeler, işçi hareketlerini yasaklayıcı nitelik taşımakta, ayrıca belirli bölgelerde çalışan işçilerin korunmasına yöneliktir. 1876 tarihli Mecelle-i Ahkam-ı Adliye, aynı zamanda çalışma ilişkilerini de düzenleyen, dolaylı ve dağınık da olsa düzenlemelerin yer aldığı ilk genel nitelikli kanun niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Sanayi Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu, Grev, İşçi Sınıfı, İşçi Hareketleri.

Worker and Employer Relations in the Ottoman Empire

Abstract

The industrial revolution first took place in England during the second half of the XVIII. century. The invention of the steam engine by James Watt was the main factor in the industrial revolution. The industrial revolution, which started in England and then spread all over the world, is the second major transformation in human history after the transition to sedentary life. The industrial revolution played an important role in the emergence of the working class. Because the industrial revolution and the transition to machine power in production increased production capacity. The increase in production capacity led to the emergence of the working class. The emergence of the working class led to problems arising from employee and employer relations. In this regard, the need to regulate the relations between employees and employers has emerged.

The economy in the Ottoman Empire was largely based on agriculture. Due to the delay in industrialization, the emergence of the working class was also delayed. The working class emerged only in a very limited way towards the end of the XIX. century. Becoming an open market for the colonial countries because of the capitulations prevented the industrialisation of the Empire. The working class was mostly seen in state-owned enterprises and enterprises dominated by foreign capital. Since the empire was an agricultural society, the presence of agricultural workers was also seen in labor-intensive agricultural enterprises. The first factories were established by the state to meet the increasing needs of the army and the palace. It can be said that the working class was formed by the state.

Limited and late emergence of the working class in the Ottoman Empire negatively affected the development of labour law. Regulations were not made as a result of the organised struggles and actions of workers, but rather with the aim of ensuring the continuity of production under conditions of wage labour shortage. The regulations prohibit labour movements and are also intended to protect workers in certain regions. Mecelle-i Ahkam-ı Adliye dated 1876 is also the first general law regulating labour relations, albeit indirect and scattered.

Keywords: Industrial Revolution, Ottoman Empire, Strike, Working Class, Labor Movements.

Giriş

Sanayi devrimi, ilk kez İngiltere’de gerçekleşmiştir. Sanayi devrimini başlatan en önemli gelişme, İskoçya’da 1763 yılında James Watt tarafından buharlı makinanın icat edilmesidir. Üretimde makine gücüne geçilmesi, sanayi devriminin gerçekleşmesinde belirleyici olmuştur.¹ Buhar motorunun ana özelliklerinin geliştirilmesi ve iyileştirilmesi, modern teknolojiye, üretim süreçlerinde, ulaşım araçlarında ve enerjinin en verimli şekilde kullanılmasında ileriye doğru muazzam bir adımla sonuçlanmıştır.² Maliyetler, kitlesel üretim sayesinde önemli ölçüde düşmüştür.³

İngiltere, ilk işçi hareketlerinin doğduğu ülke olup, özellikle XVIII. yüzyılın sonundan itibaren çok çalkantılı dönemler yaşamıştır.⁴ İngiltere’deki gelişmelerin sonrasında, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde ikinci sanayi devrimi yaşanmıştır.⁵ Seri üretime geçilmesi ve buharın yerine kimyasal ve elektrik enerjisinin ikame edilmesi, bu duruma yol açmıştır.⁶ Artan talebi karşılamak için üretimi artırmaya yönelik çeşitli teknolojilerde önemli ilerlemeler gerçekleştirilmiştir.⁷ 1856 yılında Henry Bessemer tarafından çelik icat edilmiştir. Çelik, ikinci sanayi devrimini simgeleyen kavramdır.⁸

XVIII. yüzyılda İngiltere’de başlayıp ardından tüm dünyaya yayılan sanayi devrimi, insanlık tarihinde yerleşik hayata geçilmesinden sonra yaşanan ikinci büyük dönüşüm niteliğindedir. Bu dönüşüm sonrasında hem üretim yapısı değişmiş, hem de başta sanayi olmak üzere tarımda, ticaretle, ulaşımda yenilikler görülmüştür. Ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yapılarda köklü değişikliklerin yaşandığı bir süreç, sanayi devrimi ile başlamıştır. İşçi sınıfı gibi kavramlar ile sosyal yapı

¹ Recep Külcü, “Sanayi Devriminden 1700 Yıl Önce Yapılmış Erken Bir Keşif: Heron’un Buhar Türbini (Aerolipie)”, *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2016), 33.

² Jaime Wisniak, “James Watt The Steam Engine”, *Educación Química* 18/4 (2007), 323.

³ B. Ali Eşiyok, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması”, *Mülkiye Dergisi* 34/266 (2010), 68.

⁴ Erdinç Yazıcı, *Osmanlı’dan Günümüze Türk İşçi Hareketleri* (Ankara: A Kitap, 2012), 42.

⁵ “1. sanayi devriminin 18. yüzyılın ikinci yarısında buharlı makinenin icadı ile başladığı kabul edilmektedir. 2. sanayi devrimi ise elektrik ve bant üretim sistemi ile ilişkilendirilmekte ve bilgi teknolojilerindeki gelişmeler de 3. sanayi devrimi olarak adlandırılmaktadır. Bugün, bilişim ve iletişim teknolojilerinin adapte edildiği bu aşamada 4. sanayi devrimi tartışılmaya başlanmıştır.”, Özgür Çark vd., “Sanayi 4.0 Kapsamında İşletmeler Açısından Büyük Veri”, *International Journal of Multidisciplinary Studies and Innovative Technologies* 3/2(2019), 114.

⁶ “20. YY ın ortalarında elektrikle çalışan hesap makinesinin icadıyla da 3. Sanayi dönemi başlamıştı. 21. Yüzyıla gelindiğinde ise internet ve dijitalleşme ile nesnelere üretime yön verdiği akıllı makine ve akıllı robotların dönemi olan 4. Sanayi Devrimi dönemi başlamış olmaktadır. Bu yeni dönem günümüzde Endüstri 4.0 dönemi olarak da adlandırılmaktadır.”, Hacı Yunus Taş, “Dördüncü Sanayi Devrimi’nin (Endüstri 4.0) Çalışma Hayatına ve İstihdama Muhtemel Etkileri”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 9/16 (2018), 1820.

⁷ Didem Koca, “Sanayi Devrimlerinin Tarihsel Arka Planı ve İşgücü Becerileri Üzerindeki Yansımaları”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 16/31 (2020), 4534; Ana C. Pereira - Fernando Romero, “A Review of The Meanings and The Implications of The Industry 4.0 Concept”, *Manufacturing Engineering Society International Conference 2017* (Vigo: Elsevier B.V., 2017), 1207.

⁸ Raziye Kılıç, “Sanayi Devrimlerinin Serüveni: Endüstri 1.0’dan Endüstri 5.0’a”, *Takvim-i Vekayi Dergisi* 12/1 (2023), 281.

yeniden şekillenmiştir.⁹

Sanayi devrimi, üretim biçimini etkilemiş, büyük fabrikaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Teknik ve toplumsal gelişme ve değişimler, öncesinde var olmayan geniş bir işçi sınıfının oluşmasına yol açmıştır. Kentleşme kavramının yanı sıra yeni yaşama ve çalışma koşulları ortaya çıkmıştır. Erkek, kadın ve çocuk işçileri, ağır çalışma koşullarına maruz bırakmıştır.¹⁰

İş hukuku, asıl anlamını sanayi devriminden sonra kazanmıştır. 1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali sonrasında özgürlük anlayışı, ekonomik ve sosyal yaşam etkilemiştir. Çalışma hayatı da iktisadi liberalizmden etkilenmiştir. Tarafların iş ilişkisini özgürce düzenlemeleri öngörülmüştür. Ancak ortaya çıkan ağır çalışma koşulları sonrasında, devletin bu alana müdahalesi zorunlu hale gelmiştir.¹¹ Sanayileşme ve işçi sayısının artması, işçi sınıfının korunması için tedbir alınması zorunluluğunu doğurmuştur.¹² Ülkemizde ise Batı Avrupa'dakine benzer sanayinin kurulması çok geç gerçekleşmiştir.¹³ İş hukukunun gelişimi de bu duruma bağlı olarak uzun zaman almıştır.¹⁴ Kapitülasyonlar sonucunda sömürgeci ülkelerin açık pazarı haline gelmesi, son olarak 1838 Baltalimanı Serbest Ticaret Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğunda geleneksel sanayi büyük ölçüde tasfiye olmuştur.¹⁵

Osmanlı İmparatorluğunda işçi ve işveren ilişkilerinin tarihsel bir süreç içerisinde ortaya konulması, günümüzdeki işçi ve ilişkilerinin değerlendirilebilmesi açısından büyük bir önem taşır. Bu doğrultuda çalışmamızda, Osmanlı İmparatorluğu döneminde işçi ve işveren ilişkileri, ana hatları ile ele alınmaktadır. İşçi ve işveren ilişkileri, tanzimat öncesi ve sonrası dönem olmak üzere iki ayrı başlık altında, bireysel iş ilişkileri, toplu iş ilişkileri ve sosyal güvenlik hukuku alt başlıkları altında incelenmektedir.

1. Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Öncesi Dönem

1.1. Bireysel İş İlişkileri

Osmanlı İmparatorluğu, sanayi devrimi öncesinde batılı ülkeler ile çalışma hayatları karşılaştırıldığında önemli bir farklılık arz etmemekte idi.¹⁶ Osmanlı İmparatorluğu, bir tarım toplumu olduğundan, ekonomisi de tarıma dayalı idi.¹⁷ Eko-

⁹ Raşit Şahin, "Sanayi Devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nda Neden Başlamadı", *Business Economics and Management Research Journal* 2/1 (2016), 1.

¹⁰ Ahmet Özkiraz - Nuray Talu, "Sendikaların Doğuşu; Türkiye ve Batı Avrupa Ülkeleri. Karşılaştırması", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2008), 108-109.

¹¹ Ercan Akyiğit, *İş Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2021), 35.

¹² Emine Tuncay Senyen-Kaplan, *Bireysel İş Hukuku* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2019), 3.

¹³ Nuri Çelik vd., *İş Hukuku Dersleri* (İstanbul: Beta Yayınevi, 2021), 6.

¹⁴ Haluk Hadi Sümer, *İş Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2022), 5.

¹⁵ Eşiyok, "Osmanlı İmparatorluğu", 74; Eyüp Sabri Kala, *Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukuku (1865-1923)* (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2018), 10.

¹⁶ Lonca teşkilatı hakkında bkz. Halil Emre Akbaş vd., "Osmanlı Devletinde Lonca Teşkilatı Yapısı ve Yönetim Düşüncesi İle Karşılaştırılması", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi Özel S.* (2018), 165-201.

¹⁷ Naci Önsal, *Endüstri İlişkileri Notları* (Ankara: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu Yayını, 2010), 25.

nomi, tarım ve belli meslek gruplarının gerçekleştirdiği küçük ölçekli imalat ve ticaret sektörlerinden oluşmakta idi.¹⁸

Ahilik, bu dönemde önem taşımaktadır. Ahi zaviyelerinin ilk örnekleri, XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu Selçukluları döneminde görülmüştür. Ahilik teşkilatı, Ahi Evran tarafından kurulmuştur. Belirli ilke ve kurallar çerçevesinde gelişen esnaf ve zanaatkarlar topluluğu niteliğindedir.¹⁹ Ahi zaviyeleri, ahilerin bir araya geldikleri, toplandıkları mekanlardır.²⁰ Ahilik, bu dönemde sosyal ve ekonomik yapıyı düzenleyici etkiye sahip bir kurum olarak görülmektedir.²¹

Ahilik, esnaf ve zanaatkarların bir araya gelerek oluşturdukları sosyal bir organizasyon niteliğinde olup, tasavvufi kültürle üyeleri arasında dayanışma sağlayan, aynı zamanda sosyal ve ekonomik hayata yön veren bir müessese niteliğindedir.²² Ahilik, çalışma yaşamına ilişkin kurallar da içermektedir.²³ Meslekte yükselme, çıraklık, kalfalık ve ustalık şeklinde gerçekleşmektedir. Fütüvvet, ahlaki ve dini bir düşünce sistemi olup, bu sistemin kuralları, Fütüvvetnamede toplanmıştır.²⁴ Fütüvvet, hem ahilik teşkilatı, hem de loncalar açısından önem taşımaktadır.²⁵ Ahilik, ahlaki ve terbiyevi prensiplerini fütüvvetten almıştır.²⁶ Ahilik, VIII. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan fütüvvet anlayışının ve bu anlayışın sosyal örgütlenme biçiminin Anadolu'ya has bir tarzı olarak nitelendirilebilir.²⁷

XIII. yüzyıldan itibaren görülen ahilik, siyasi, sosyal ve ekonomik yönleri olan bir teşkilattir. Ahilik, ilk bakışta bir esnaf teşkilatı gibi görülmekle birlikte, Anadolu'nun Türkleşmesi, ıssız yerlerin yerleşime açılması, yeni yerleşim birimlerinin kurulması gibi birçok açıdan da etkin bir kurumdur.²⁸

Zamanla zaviyelerin yerini loncalar almıştır.²⁹ XV. yüzyıldan sonra lonca teşkilatı faaliyete geçmiştir.³⁰ Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarının genişlemesi,

¹⁸ Ekrem Erdem, "Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 48 (2016), 17- 44, 18.

¹⁹ Çağatay Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 44.

²⁰ Ahi zaviyeleri hakkında bkz. M.Akif Erdoğan, "Anadolu'da Ahiler ve Ahi Zaviyeleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 4 (2000), 37-55; İlker Yiğit, "XVI. Yüzyıl Türkiyesi'nde Ahi Adlı Zaviyeler", *Journal of Turkish Studies Journal of Turkish Studies* 8/5 (2013), 959-973.

²¹ Akbaş vd., "Lonca Teşkilatı", 196.

²² İlker Yiğit, "Zaviyeler", 959.

²³ Akyiğit, *İş Hukuku*, 37; Çelik vd., *İş Hukuku*, 7.

²⁴ A.Can Tuncay- Ömer Ekmekçi, *Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri* (İstanbul: Beta Yayınevi, 2019), 89 vd.

²⁵ Mehmet Aykanat, *Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukuku* (Ankara: Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, 2016), 39.

²⁶ Fütüvvet ve ahilik kavramları ile Anadolu Selçukluları dönemi hakkında bkz. Funda Demirtaş, "Anadolu Selçuklu Devleti'nde Fütüvvet ve Ahilik: Siyasetin Kurumundan Kurumun Siyasetine", *Bilimname* 46/3 (2021), 41-68.

²⁷ Demirtaş, "Fütüvvet", 45.

²⁸ "Ahilerin Anadolu şehirlerinin iskanı ve şehirleştirilmesi üzerinde oynadıkları işlev üzerinde Özellikle durmak istiyorum. Ankara, Kayseri, Konya, Niğde gibi Orta Anadolu şehirlerinde ahilerce kurulmuş mahallelere bolca rastlamaklayız.", Erdoğan, "Ahiler", 42.

²⁹ Akyiğit, *İş Hukuku*, 37; Çelik vd., *İş Hukuku*, 7.

³⁰ "Buradaki dönüm noktası İstanbul'un fethidir. Fetih ile birlikte lonca teşkilatının tam anlamıyla

gayrimüslimlerin ticari hayatta yer almaya başlaması sonrasında ahilik teşkilatı yetersiz kalmıştır. Üyeliğe girişte din koşulunun aranmadığı loncalar görülmeye başlanmıştır. XV. yüzyıldan itibaren loncalar, tam anlamı ile faaliyete geçmiştir. İstanbul'un fethi, bu süreçte önemli bir rol oynamıştır.³¹

Esnaf loncaları, XIII. yüzyılda ortaya çıkan ahilik teşkilatının devamı niteliğindedir. Dükkân açma izni, usta tarafından verilmektedir. Herhangi bir mesleğe devam etme imtiyazına "gedik" denilmektedir.³² Esnaf gediklerinin yaptığı işi, başkalarının yapması yasak olup, aksi cezalandırılırdı. Zamanla bu durum, tekelleşmeye ve bu doğrultuda fiyatların artmasına yol açmıştır. III. Selim döneminde esnaf gediklerinin tekelleşmesi sonrasında fiyatların artmasından dolayı, tekelleşmenin tasfiyesine başlanmıştır. II. Mahmut döneminde, esnaf gediklerinin tasfiyesi işlemi hızlandı. 1861 yılında sanat ve ticaretteki tekel usulleri, 1913 yılında gedik usulü ve 1924 yılında ise esnaf birlikleri kaldırıldı.³³

Batılı ülkelerde küçük işletmeler biçiminde görülen yapılar, Osmanlı İmparatorluğunda loncalar şeklinde teşkilatlanmış idi. Lonca teşkilatına girişte herhangi bir dine veya tarikata bağlı olma koşulu bulunmamaktadır. Bir araya gelinen alana "Lonca" adı verildiğinden, örgütlenmenin adı "Lonca Teşkilatı" olarak belirlenmiştir.³⁴

Geniş coğrafyalara yayılmış bir imparatorlukta bölgesel çapta birbirinden oldukça farklı meslek gruplarında el becerilerine dayalı olarak üretilen ürünler, büyük bir coğrafyada mübadele imkânı bulmakta ve bu durum, ülke ekonomisine göreceli bir rekabet üstünlüğü ve refah sağlamaktaydı. Ancak kötü yönetimler sonrasında iç ve dış kaynakları tam olarak yönetememe durumu, tarım sisteminde yaşanan düzensizlikler, savaşlarda uğranılan yenilgiler ve toprak kayıpları ile sanayi devrimi, batı ile rekabet gücünü zayıflatmıştır.³⁵ Ancak önemli bir ithalat olmadığı için tarım sektöründe sorun yaşanmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, sanayi öncesi tarım toplumu olarak yaşamaya devam etmiştir.³⁶

→

faaliyete geçmesi 15. yüzyıl olarak düşünülebilir. Çünkü Ahilik Teşkilatı, aynı dine sahip kişilerden yani Müslümanlardan oluşmaktadır. Fakat Osmanlı'nın bu döneminde bir esnaf veya zanaatkâr örgütlenmesinin içerisinde farklı dinlere mensup yani gayrimüslim olan kişiler de bulunurken dört gayrimüslimin bulunması; kalaycılık mesleğine sahip bir Müslüman bulunurken bir de gayrimüslim vatandaşın bulunması ve buna benzer örneklerin tüm Osmanlı topraklarında görülmesi Ahi Teşkilatı'ndaki homojen yapı ile esnaf veya zanaatkâr örgütlenmelerinin yaşamlarını devam ettirememelerine neden olmuştur (Güler, 2000: 128-129). Bu doğrultuda loncalar, gayrimüslim halkın Ahi Teşkilatı yerine Lonca Teşkilatına üye olması dışında fütüvvet ve ahiliğin devamı niteliğinde görülmektedir (Kılınç, 2012: 70).", Akbaş vd., "Lonca Teşkilatı", 173-174.

³¹ Akbaş vd., "Lonca Teşkilatı", 173.

³² Gedik uygulaması hakkında bkz. Turna, Nalan, "Tanzimat Öncesi Dönemde İstanbul Esnafının Gedik/Destgâh Uygulamalarına ve Kalfalara Dair Bazı Analizler", *Tarih Okulu Dergisi* 57 (2022), 1042-1071.

³³ Selahattin, Bayram, "Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2012), 81.

³⁴ Akbaş vd., "Lonca Teşkilatı", 175.

³⁵ Erdem, "Sanayi Devrimi", 18.

³⁶ Önsal, *Endüstri İlişkileri*, 26.

Çalışma hayatında, ağırlıklı olarak tarımda çalışan işçiler ile daha çok bir ila beş kişinin çalıştığı zanaat işletmeleri bulunmakta idi.³⁷ Osmanlı İmparatorluğunda nüfusun dörtte üçü, tarım yapmakta, toprağa bağlı olmayan konar-göçerler ise hayvancılıkla uğraşmakta idi.³⁸ Ancak hem arazinin çıplak mülkiyetinin devlete ait olduğu dönemde, hem topraklar üzerinde fiili mülkiyetin oluşmaya başladığı dönemde, hem de Arazi Kanunnamesi ile serbest mülkiyetin olduğu dönemde, çok sayıda işçinin çalıştırıldığı işletmeler bulunmamaktadır. Aynı durum, özel mülkiyetin serbest hale gelmesinden sonrası içinde geçerlidir. İşçi çalıştırabilecek ölçekte tarım işletmeleri yaygınlaşmamıştır.³⁹

Osmanlı İmparatorluğunda, ilk fabrikalar ordu ve sarayın artan ihtiyaçlarının karşılanması için kurulmuştur.⁴⁰ III. Selim (1780-1807) döneminde ilk sanayi kuruluşları kurulmuştur. Top, tüfek, barut ve maden ocaklarındaki üretime, 1793-1794 yıllarında başlanmıştır.⁴¹ Bu fabrikalar, devlet tarafından kurulduğundan, işçi sınıfının da devlet eli ile oluşturulduğu söylenebilir. Bu durum, aynı zamanda işçiler arasında “devlet baba” anlayışının kabul edilmesine de yol açmıştır. İşçi hareketlerinin zayıf olmasında, Cumhuriyet dönemi de dahil olmak üzere bu durumun önemli bir etken olduğu ifade edilmektedir. Bu dönemde işçi hareketlerinin zayıf olmasının bir diğer sebebi olarak işçiler farklı milletlerden olduğundan, işçiler arasında sınıfsal bir bütünlüğün sağlanamaması da gösterilebilir. Ayrıca işçiler arasındaki örgütlenmelerin daha çok esnaf örgütlenmeleri üzerinden yapılması, işçilerin sınıf bilinci geliştirememesinin bir diğer sebebi olarak görülebilir.⁴²

Bağımlı, ücretli çalışma kavramı, II. Mahmut (1808-1839) döneminde ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla “Beykoz Kundura”, “Feshane”, “Tophane” gibi fabrikaların faaliyete geçmesi ile anlam kazanmıştır.⁴³

1838 yılında imparatorluk içinde yer alan Bulgaristan’da bazı tekstil fabrikalarına yeni makinaların getirilmesi, Bursa’da yaklaşık dört bin beş yüz işçinin çalıştırıldığı buharlı makinaların bulunduğu işyerlerinin artması, Anadolu ve Rumeli’de halı ve basma fabrikalarının kurulması, işçi sınıfının oluşmasına etki etmiştir. İşçi sınıfının oluşması sonrasında işçi eylemleri de gerçekleşmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra madenlerde çok sayıda işçinin çalıştırılması, tersanelerin

³⁷ Osmanlı İmparatorluğunda tarım işçileri hakkında bkz. Baki Oğuz Mülayım, *Tarım Sektöründe Çalışanların Sosyal Güvenliği* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2021), 43-49.

³⁸ Önsal, *Endüstri İlişkileri*, 25.

³⁹ Aykanat, *Sosyal Güvenlik*, 38.

⁴⁰ Hande Çelik Şahin, “Türkiye’de İşçi Sınıfının Gelişim Süreci ve Geçmişten Günümüze İşçi Hareketi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (2010), 21-30, 22; Altuğ Murat Köktaş - Ali Gökhan Gölçek, “Endüstri Devrimi ve Osmanlı İmparatorluğu: Askeri Fabrikalaşma Örneği”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 9/4 (2016), 95.

⁴¹ Bahattin Keleş, “Sanayi Devriminin Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkisi ve Cumhuriyet Dönemi Ekonomik Politikalarına Yansımaları (1876- 1938)”, *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies* 14/86 (2021), 376.

⁴² Çelik Şahin, “İşçi Sınıfı”, 22.

⁴³ Adnan Mahiroğulları, “Osmanlı Döneminde Kurulan İki İşçi Cemiyeti (Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti, İzmir Elbise Amelesi Cemiyeti)”, *Çalışma ve Toplum Dergisi* 3 (2015), 11.

gelişmesi de bu duruma katkıda bulunmuştur.⁴⁴ Ayrıca dokuma tezgahlarının faaliyete geçmesi sonrasında, Osmanlı İmparatorluğunda makinelere zarar verme eylemleri görülmüştür. Bu eylemlere örnek olarak 1839 yılında bugünkü Bulgaristan'da kadın işçilerin, dokuma tezgahlarını kırması gösterilebilir.⁴⁵

Osmanlı İmparatorluğunda, sanayileşme açısından tekstil ve hazır giyim sektörü önemlidir. Sanayileşmede, bu sektörler başı çekmektedir. Tanzimat öncesinde dokuma fabrikalarının faaliyete başladığı görülmektedir. Bu dönemde on dört tekstil fabrikası bulunmaktadır. Bunun yanı sıra deri ve ayakkabı alanında üç fabrika, çini ve seramik sektörlerinde iki fabrika, makine ve metal sektöründe yedi fabrika, savunma alanında dört fabrika ve elektrik üretiminde altı fabrika ve çok sayıda tesis faaliyete geçmiştir.⁴⁶ Haliç'te tersanede ve fes üretimi için Feshane'de de toplu işçi çalıştırılmaktadır.⁴⁷

1.2. Toplu İş İlişkileri

Osmanlı İmparatorluğunda 1826 yılında "Kal'a-yı Tis'a" (Dokuzuncu Kale) inşaat işçilerinin ücretlerinin artırılması amacıyla iş bırakma eylemi, 1830'lu yıllarda dokuma işçilerinin grevi, tanzimat dönemi öncesinde yapılan işçi hareketleri olarak sayılabilir.⁴⁸ Bununla birlikte çok daha eski tarihlerde yapıldığı ileri sürülen işçi eylemleri de bulunmaktadır.⁴⁹

Osmanlı İmparatorluğunda, 1766 yılında ilk toplu iş sözleşmesinin "Fırıncılar Esnafı Anlaşması" adlı altında Kütahya'da imzalandığı bir iddia olarak ileri sürülmektedir.⁵⁰ Ancak toplu iş sözleşmesi olarak varlığı ileri sürülen belgenin modern anlamda bir toplu iş sözleşmesi olarak değerlendirilmesi, kanımızca mümkün değildir.⁵¹ Zira bir toplu iş sözleşmesinin ortaya çıkabilmesi için tüm tarafların

⁴⁴ Önsal, *Endüstri İlişkileri*, 27.

⁴⁵ Yaşar Bülbül – Rahmi Deniz Özbay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Teknolojiye Karşı Direncin İktisat Tarihi", *İş Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi* 9/4(2007), 29.

⁴⁶ Keleş, "Sanayi Devrimi", 378; Erdem, "Sanayi Devrimi", 25.

⁴⁷ Akyiğit, *İş Hukuku*, 38.

⁴⁸ Mehtap Yücel Bodur, "Sendika ve Grev Hakkının Mündemliği Sorunu Kavala Grevi Örneği", *Akademik Hassasiyetler Dergisi* 6/12 (2019), 208.

⁴⁹ "Kapıkullarının eylemlerinin dışında saptayabildiğimiz ilk grev (hoşnutsuzluk nedeniyle işyerinde kalarak direnme) izi, 1473 yılında seramik işçilerinin eylemidir. Şehmus Güzel'in belirlemesine göre, bu tarihte yabancı çini ustaları karşılaştıkları güçlüklerden yakınmış ve paralarını alamadıkları takdirde çalışmayacaklarını belirtmişlerdir. (Güzel,1993;40-41; Güzel,2007;70-72) Suraiya Faroqhi de maden işçilerinin 1573 yılındaki bir olayından söz etmektedir:... Diğer bir grev, 1587 yılında İstanbul'da Mehmet Paşa tarafından yaptırılan camide çalışan duvarcı, marangoz ve taşçı ustalarının (işgüçlerinden başka satacak birşeyleri olmayan ücretli işçilerin) 12 akçe olan yevmiyelerinin yetmediğini bildirip 4'er akçe zam istemeleri ve bu zammın verilmesinden sonra da iş durdurmayı sürdürmeleri olayıdır", Yıldırım, Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı, Osmanlı'dan 2020'ye* (İstanbul: Türkiye Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası Yayını, 2022), 61.

⁵⁰ "Selçuklulardan bu yana devam eden çini sanatı bu dönemde en parlak devrini yaşamıştır. Dünya tarihinin devlet gözetiminde yapılan ilk toplu iş sözleşmesi, Fincancılar Esnafı Anlaşması adıyla 13 Temmuz 1766 tarihinde Kütahya'da imzalanmıştır.", şeklinde Kütahya Valiliğinin resmi internet sitesinde de yer almaktadır. Konu hakkında bkz. Kütahya Valiliği, "Tarihçe" (Erişim 15 Ağustos 2024).

⁵¹ Konu hakkında leye ve aleyhe görüşler için bkz. M. Emin Çaycı – Aziz Çelik, "Kütahya Fincancılar Belgeleri Tarihteki İlk Toplu İş Sözleşmeleri mi?", *Çalışma ve Toplum Dergisi* 2 (2020), 791-814; Ahmet Ünsür, "Kütahya Fincancılar Esnafı Anlaşması", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 50 (2005),

katkısı ile ortaya çıkması, imzalarını taşıması gerekmektedir.⁵²

1.3. Sosyal Güvenlik

Osmanlı İmparatorluğunda sosyal yardım ve sosyal hizmet uygulamaları, dini emirler ve bu emirlere aykırı olmayan geleneksel yapılar üzerinden yürütülmüştür. Sosyal güvenlik uygulamasının, başlangıçta zekât müessesesi ile sağlandığı söylenebilir. Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı İmparatorluğu sosyal güvenlik sistemi, gönüllü katılıma dayanmaktadır.⁵³ Zekât, fitre, adaklar, kurban ve kefaretlerle, diğer sadaka türleri ile sosyal yardım ve hizmet yapılması sık başvurulan uygulamalardır. Vakıflar, genel olarak toplumda yardıma ve hizmete muhtaç olanlara yönelirken, ahilik teşkilatı ise yardıma ve hizmete muhtaç olan çalışan kesime yönelen bir kurum olmuştur.⁵⁴

Tanzimat öncesi dönemde sistemin temelini vakıflar teşkil etmiştir.⁵⁵ Sosyal yardımla ilgili en gelişmiş kuruluş, temellerini İslam dininden alan vakıf müessesesidir. Vakıflar tarafından kurulan hastane, aşevi, han ve hamamlar gibi müesseseler, hastalara, düşkünlere, yolcular dahil ihtiyaç sahiplerine sosyal yardımlarda bulunmuştur. Hastalık, fakirlik ve zaruret gibi hallerde maddi yardımlar yapan avarız vakıfları bulunmaktadır. Tımar, zeamet, yurtluk, ocaklık gibi kurumlar ile dolaylı olarak muhtaç, dul ve yetimlere yardımlar yapılmıştır.⁵⁶

Sosyal güvenlik açısından fütüvvet ve ahilik teşkilatları ile loncalar da önemlidir.⁵⁷ Ahilik teşkilatları, dönemin koşullarına göre üyelerini çeşitli risklere karşı korumuş ve sosyal güvenlik ihtiyacını karşılamıştır.⁵⁸ Ahilik teşkilatları, Osmanlı İmparatorluğunda, Anadolu Selçuklu Devletinde olduğu üzere, ekonomik, sosyal ve siyasal işlevleri olan örgütler olarak, sosyal güvenlik işlevleri de yerine getirmişlerdir. Bu kapsamda hem mesleki hem de toplumsal düzeyde sosyal koruma, ahilik

→

575-589; Ercan Akyiğit, *Toplu İş Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2022), 327.

⁵² Aynı doğrultuda "Tarihteki ilk toplu iş sözleşmesi olarak iddia edilen 13 Temmuz 1766 tarihli belge gerçekte mahalli idarecilerin/devlet ricalinin çini atölyesi ustalarının şikâyetleri üzerine düzenledikleri ücretlere ilişkin hükümlerin yer aldığı ve kalfa ve çıraklar için ağır cezalar içeren bir tutanak, senetten ibarettir. Tutanağın altında atölye sahibi ustaların, kalfa ve çırakların imzası yoktur, tüm imzalar devlet ricaline aittir. Oysa toplu iş sözleşmesi taraflar olmaksızın olmaz. Toplu iş sözleşmesinin olmazsa olmaz özelliği tarafların serbest pazarlığına dayanması ve çalışan tarafın örgütlü veya toplu temsilidir. Ayrıca şartlara uymayan esnafın ölüme bedel kürek cezasına çarptırılmayı kabul etmesi bu belgenin sözleşmesel ilişkilerde görülmeyen çok katı bir düzenleme olduğunu göstermektedir. Öte yandan işçilerin çalışma koşullarına ilişkin işverenlerle yapılmış toplu iş sözleşmesi özelliği gösteren belgelere çok daha erken dönemlerde İngiltere'de rastlanmaktadır. Bu nedenle Kütahya fincancılar belgelerinin toplu iş sözleşmesi ve dolayısıyla dünya tarihindeki ilk toplu iş sözleşmesi örnekleri olarak değerlendirmeleri mümkün görülmemektedir.", Çaycı - Çelik, "Fincancılar Belgeleri", 806-807.

⁵³ Aykanat, *Sosyal Güvenlik*, 13.

⁵⁴ Cengiz, *Yaşlılık*, 37.

⁵⁵ Ali Güzel vd., *Sosyal Güvenlik Hukuku* (İstanbul: Beta Yayınevi, 2020), 24; Fatih Uşan, *Türk Sosyal Güvenlik Hukukunun Temel Esasları* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2009), 38; Aykanat, *Sosyal Güvenlik*, 13; İftar Cengiz, "Türk Sosyal Güvenlik Sistemi İçerisinde Yaşlılara Yönelik Sosyal Yardım ve Sosyal Hizmetler", *Sosyal Güvenlik Dergisi* 8/2 (2018), 37.

⁵⁶ Kala, *Sosyal Güvenlik*, 9.

⁵⁷ Aykanat, *Sosyal Güvenlik*, 39.

⁵⁸ Hüseyin Kaleli, "Osmanlı Toplumunda Sosyal Güvenlik ve Ahi Sandığı", *Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi* 4/9 (2022), 128.

teşkilatları tarafından sağlanmıştır.⁵⁹

Osmanlı İmparatorluğunda loncaların, 'Orta Sandığı' ya da "Teavün Sandığı" olarak adlandırılan sandıkları bulunmakta idi. Genelde muhtaç olma koşuluna bağlı olarak karşılanan risklerin kapsamı genişti. Bu kapsamda tedavi olan üyeler ile yaşlanarak işi bıraktığı için muhtaç duruma düşen ustalara, iş göremez duruma düşen usta, kalfa ve çıraqlara, ayrıca muhtaç duruma düşen esnaf ve ailelerine yardım edilmekteydi. Cenaze yardımı yapılması, borç para verilmesi gibi yardımlar da yapılmaktaydı.⁶⁰

2. Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Dönem

2.1. Bireysel İş İlişkileri

Sanayi devrimi, Osmanlı İmparatorluğunda ve batılı ülkelerde çalışma hayatında önemli farklılıklara yol açmıştır. Batılı ülkelerde sanayi devrimi ile çalışma hayatı, büyük fabrikalara taşınmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda ise tarım önemini korumuştur. Ev işletmeleri, küçük atölyelerde yapılan üretim ile zorunlu ihtiyaçların karşılanmasına yöneliktir.⁶¹

Sanayi devrimi sonucunda, Avrupa kıtasında bir işçi sınıfı oluşmuştur. İşçi sınıfının oluşması sonrasında işçi hareketleri başlamıştır. Osmanlı imparatorluğunun ekonomisi ise önemli ölçüde tarıma dayanmakta olup, geciken sanayileşme işçi sınıfının oluşmasını geciktirmiştir.⁶² Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında bile geniş bir işçi kitlesi oluşmamıştır. Tarımın ekonomik ve sosyal yapıdaki bu hâkim karakteri, aynı zamanda sanayinin de gelişmemiş olması anlamına gelmektedir. Gelişmeyen sanayi, işgücünün nitelik ve nicelik açısından yeterli büyüklüğe ulaşamamasına neden olmuştur. Tarımda bağımlı çalışmanın, yani ücretli işçiliğin, düşük oranlarda oluşu da bu durumun, önemli etkenlerinden biri idi.⁶³

Osmanlı İmparatorluğunda dokuma ve iplik sektöründe çalışan işçiler dışında diğer sektörlerde çalışan işçi yoğunluğu, sanayileşmiş batılı ülkeler ile karşılaştırılmayacak kadar düşük düzeyde idi. Zanaat işletmeleri, üretimin ana yapısını oluşturmuştur. Ticaret anlaşmaları sonrasında İstanbul, İzmir ve Selanik gibi şehirlerde yabancı sermaye ve imtiyazlarla kurulan işletmeler, işçi sayısını az da olsa artırmıştır.⁶⁴

⁵⁹ Erhan Gülcan, "Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenliğin Sağlanmasında Ahi Teşkilatının Rolü", *Sosyolojik Düşün Dergisi* 8/3 (2023), 447.

⁶⁰ Ülkü İleri, *Türkiye'de Toplumsal Değişimin Çalışma İlişkileri Üzerindeki Etkileri*, (Ankara: Türk Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayını, 2009), 85.

⁶¹ Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 27-28.

⁶² Atanur Karaahmetoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Çalışma Yaşamında Görülen İlk Sendikal Hareketler Üzerine Bir Değerlendirme", *Emek ve Toplum Dergisi* 9/25 (2020), 422; Haluk Hadi Sümer, *İş Hukuku*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016), 4.

⁶³ Konu hakkında bkz. Yıldırım Koç, "Balkan Savaşları'nın Osmanlı'da İşçi Hareketleri Üzerindeki Etkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 12/2 (2012), 213-234.

⁶⁴ Deniz, "Grev", 472.

Osmanlı İmparatorluğunda çalışma hayatına yönelik sosyal politikalar gelişmediğinden, yaşam standartları oldukça düşük kalmıştır. İşçiler, ücretler, çalışma koşulları ve iş güvencesi başta olmak üzere işverenin inisiyatifine bırakılmıştır.⁶⁵

Özellikle yabancı sermayenin, düşük ücret ve işçilerin istismarına yönelik tutumları, 1854-1864 yılları arasında Kırım, Kafkasya ve kaybedilen yerlerden gelen göçlerle İstanbul ve Anadolu'ya gelen göçmenlerle işgücü arzının genişlemesi de yabancı sermayenin hâkim olduğu işletmelerde düşük ücretle işçi çalıştırılmasına neden olmuştur.⁶⁶ Yabancı sermayenin yanı sıra etnik köken olarak Türk olmayanlar, özel sermayenin neredeyse tamamını oluşturmakta idi.⁶⁷

Osmanlı İmparatorluğunda yapılan düzenlemeler, işçilerin örgütlü mücadeleleri ve eylemlerinin sonucu olarak değil, ücretli işgücü yetersizliği koşullarında üretimin sürekliliğini sağlayabilmek amacını taşımıştır.⁶⁸ Ayrıca yapılan düzenlemeler, işçi hareketlerini yasaklayan düzenlemeler ile belirli bölgelerde çalışan işçilerin korunmasına yönelik olup, tüm işçileri kapsayıcı olmaktan uzak idi.⁶⁹

1863 yılında çıkarılan Maden Nizamnamesi ile işçinin ücret karşılığı ve rızası alınmak sureti ile çalıştırılabileceği öngörülmüştür.⁷⁰ 1867 tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi, Ereğli kömür bölgesi ile sınırlı olarak üretimi korumaya ve arttırmaya yönelik çıkarılmıştır.⁷¹ Nizamnamenin tarihi olarak 1865 yılı da gösterilmektedir.⁷² Nizamnameyi, Sanayi Bakanı Dilaver Paşa, Ereğli Kömür İşletmesinde çalışan işçilerin çalışma koşullarını düzeltmek amacı ile yüz maddeden oluşan bir metin olarak hazırlatmıştır.⁷³ Onaylanmadığı için aslında hukuken yürürlüğe girmese de teamül olarak uygulanmıştır.⁷⁴ Padişah onayından geçmediğinden dolayı, yalnızca ilgili bölgede uygulanmış, kanun hükmüne dönüşmemiştir.⁷⁵ Bunların yanı sıra hicri 1305 ve 1308 tarihli Askeri Fabrikalar Nizamnamesi ile Amele Tahririne

⁶⁵ Deniz, "Grev", 472.

⁶⁶ Yazıcı, *İşçi Hareketleri*, 75.

⁶⁷ Yazıcı, *İşçi Hareketleri*, 81.

⁶⁸ Yıldırım Koç, *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003), 18.

⁶⁹ Kadir Arıcı, *Türk İş Hukuku-1 Ferdi İş İlişkileri Hukuku* (Ankara: Gazi Yayınevi, 2022), 14.

⁷⁰ Akyiğit, *İş Hukuku*, 38; Çelik vd., *İş Hukuku*, 8.

⁷¹ Dilaver Paşa Nizamnamesi olarak bilinen nizamnamenin gerçek adı, "*Ereğli Maden-i Hümayun İdaresinin Nizamnamesi*", şeklindedir. Konu hakkında bkz. Büşra Yüksel, "Çalışma İlişkilerine Yönelik İlk Düzenleme: Dilaver Paşa Nizamnamesi ve Çalışma Hayatına Etkileri", *İş ve Hayat Dergisi* 3/6 (2017), 155-178.

⁷² "Dilaver Paşa Nizamnamesinin yürürlüğe girme tarihi ile ilgili olarak iki farklı görüş bulunmaktadır. Bir görüşe göre Dilaver Paşa Nizamnamesi 1865 yılında yürürlüğe girmiştir (Talas,1992: 40; Yüksel, 2016: 989). Diğer bir görüşe göre ise 1867 yılında yürürlüğe girmiştir (Karahasan, 1978, Gülmez,1991, Çatma, 1998, Ülkeçil, t.y.). Bu görüş farklılığının nedeni havza yönetimini 1865'te Bahariye Nezaretine verilmesinden kaynaklanmaktadır. Nizamname, Bahariye Nezaretine verildikten sonra bir hazırlık süreci geçirmiş, ancak 1867'de yürürlüğe girmiştir.", Yüksel, "Çalışma İlişkileri", 159 2 nolu dipnot.

⁷³ Önsal, *Endüstri İlişkileri*, 28.

⁷⁴ Çelik vd., *İş Hukuku*, 8.

⁷⁵ Yüksel, "Çalışma İlişkileri", 156.

Mahsus Nizamnamesi de bulunmaktadır.⁷⁶

Dilaver Paşa Nizamnamesi, çalışma süresi ve ücret gibi konularda, zamanın koşullarına göre olumlu yenilikler içermektedir. Devlet için maden üretiminin devamlılığının sağlanmasının önemi açısından, bu alanda düzenleme yapılması gereği doğmuştur.⁷⁷ Bu içerik, düzenlemenin, "işçileri koruyucu dolaylı sosyal politika önlemlerinin yer aldığı düzenlemelerin ilki" sıfatını kazanmasını sağlamıştır.⁷⁸ İş sağlığı ve güvenliğine ilişkin hükümlerin yer aldığı, ilk yazılı düzenleme olması nedeni ile önemli yere sahiptir.⁷⁹ Ancak nizamnamenin temel amacı, işçilerin çalışma koşullarını iyileştirerek, kömür üretiminin devamlılığını ve verimliliğini artırmaktır.⁸⁰

1869 tarihli Maadin Nizamnamesi ile maden ocaklarındaki zorla çalıştırma sistemine son verilmiştir.⁸¹ Nizamname, Dilaver Paşa Nizamnamesindeki eksiklikleri tamamlamıştır. İş kazalarına karşı önleyici ve koruyucu tedbirlerin alınması, madenlerde bir doktor ile gerekli ilaçların bulundurulması zorunlu kılınmıştır. Ayrıca iş kazasına maruz kalan işçilere, ölümleri halinde ailelerine, madenleri işletenlerin, mahkeme tarafından kararlaştırılacak bir tazminat ve yardım parası ödemesi öngörülmüştür.⁸² İşçilerin zorunlu çalışmaya mecbur edilmemesi ve bu yüzden zarara uğramaması için vali ve mühendisler tarafından sürekli olarak çaba ve özen gösterilmesi öngörülmüştür.⁸³ Düzenlemeler, "Maadin (Madenler) Nizamnamesi"

⁷⁶ Akyiğit, *İş Hukuku*, 38.

⁷⁷ Murat Özveri, *İşçi Sağlığı İş Güvenliği ve İş Cinayetleri* (İstanbul: Birleşik Metal İş Yayınları, 2015), 25.

⁷⁸ "İşçilerin hak ve görevleri bakımından üç gruba ayrılmış, zorunlu ve münavebeli olarak çalışmaları gerektiği düzenlenmiş, günde 10 saat ile çalışma süresini sınırlamış, dinlenme ve yemek zamanları belirlenmiş, kalacakları barınakların işveren tarafından sağlanması öngörülmüş, çalışmanın içeriği ve detayı belirtilmiş, çalışma için 13- 50 yaş arası denilerek bir alt ve üst konulmuş, işçilerin işsiz kalmasını önlemek için işverenin önceden yönetime bildirmesi zorunluluğu getirilmiş, ücret alacaklarının öncelikli alacak olduğu belirtilmiş, işçilerin özel işlerde kullanılmasının önüne geçilmiş, işçiler arası din ayrımı yasaklanmış, gayri- müslimler için paskalya ve Pazar günü ayinlerine, Müslümanlar için ise iki dini bayramda ve Cuma namazına gitmelerine izin verilerek inanç özgürlüğünü korumaya yönelik adım atılmıştır.", Yüksel, "Çalışma İlişkileri", 175.

⁷⁹ Haluk Hadi Sümer, *İş Sağlığı ve Güvenliği Hukuku*, (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2018), 15.

⁸⁰ Turhan Esener, *İş Hukuku*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1973), 6; Yüksek, "Çalışma İlişkileri", 157; Koç, *Sendikacılık*, 17.

⁸¹ Zorunlu çalışmanın Maadin Nizamnamesi ile kaldırılıp kaldırılmadığı da tartışmalı olup, konu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Dilaver Paşa Nizamnamesinin uygulandığı alanlarda bu durumun devam ettiği, Dilaver Paşa Nizamnamesinde yer alan zorunlu çalışmaya 1921 yılında çıkarılan 151 sayılı "Ereğli Havza-i Fahmiye Maden Ameledinin Hukukuna Müteallik Kanun" 2. maddesi ile son bulduğu hakkında bkz. Mesut Gülmez, Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 öncesi) (Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No:236, 1991, 283; Çelik vd., *İş Hukuku*, 8; Yüksel, "Çalışma İlişkileri", 164-165. Zorunlu çalışma uygulamaları hakkında ayrıca bkz. Süleyman Özdemir, "Türkiye'de "Zorunlu Çalışma Uygulamaları", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 42/1996, 181-213; Hasan Doğan, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Çalışma İlişkileri ve Çalışan Hakları* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 44-46.

⁸² Esener, *İş Hukuku*, 6; Güzel vd., *Sosyal Güvenlik*, 24; Sümer, *İş Sağlığı*, 17; Özveri, *İş Güvenliği*, 27; Evran Kırmızı - Namik Hüseyinli, "Sosyal Güvenlik Hakkının Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme", *Çalışma ve Toplum Dergisi* 2 (2019), 1207.

⁸³ Özdemir, "Zorunlu Çalışma", 191.

adını taşımakla beraber, daha çok Zonguldak-Ereğli kömür havzasıyla ilgilidir.⁸⁴

İslam dünyasının ilk Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu olan 1876 tarihli Mecelle-i Ahkam-ı Adliye, aynı zamanda çalışma ilişkileri ile ilgili, dolaylı ve dağılık da olsa düzenlemelerin yer aldığı ilk genel nitelikli kanundur.⁸⁵ Osmanlı İmparatorluğunda, batıda olduğu üzere bir sanayi devrimi gerçekleşmediği ve bu doğrultuda işçi sınıfı oluşmadığından, devletin müdahil olduğu bir iş hukukundan söz edilemez. Bu nedenle çalışma ilişkileri ile ilgili düzenlemeler, ayrı bir kanunda düzenlenmek yerine Mecelle içinde yer almıştır. Mecelle'nin iş sözleşmesine yönelik hükümleri, İslam hukuku hükümlerini yansıtmakta olup, iş sözleşmesine ilişkin genel bir çerçeveyi de ortaya koyar.⁸⁶

Mecelle, bir kanunlar külliyyatıdır. Mecelle'de ilk kez yazılı bir şekilde iş sözleşmesi ve işçi kavramlarına farklı adlar altında olsa da yer verilmiştir.⁸⁷ Mecelle'de iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin hükümler de bulunmaktadır.⁸⁸ Tanzimat ve Meşrutiyet yıllarını kapsayan döneme "Mecelle Devri" de denilir. Mecelle, doğru- dan çalışma ilişkileri alanını düzenlemek amacını taşımamasına karşın 1926 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda bireysel iş ilişkilerinin hukuksal çerçevesini oluşturmuştur.⁸⁹

İslâm ve Osmanlı Hukukunun önemli kanunlaştırmalarından biri olan Mecelle, on altı kitaptan oluşmaktadır⁹⁰. Bu kitaplarda, esas olarak medeni hukuk alanına ilişkin konular düzenlenmiştir.⁹¹ Mecelle'nin kira ilişkilerini düzenleyen ikinci kitabında iş ilişkilerine yer verilmiştir.⁹² Bu kitap, icâre sözleşmesine ilişkindir. İcâre sözleşmesinin alt başlığını oluşturan iş sözleşmesi, Mecelle'de "icâre-i âdemî" adı altında bir fasıl ve yirmi madde olarak düzenlenmiştir. İcâre-i âdemî, "Sürenin veya yapılacak işin miktarının ya da niteliğinin belirlenmesi şartıyla, belli bir hizmet ifa etmesi veya bir iş ya da sanat icra etmesi amacıyla insanların ücret karşılığında çalıştırılmasıdır.", şeklinde tanımlanmıştır.⁹³ Mecelle'de işçi kavramının karşılığı olarak ecir kavramı kullanılmıştır. Mecelle'nin 413. maddesinde ecir, nefsin kiraya veren kişi olarak tanımlanmıştır.⁹⁴ Diğer bir deyişle işçi, emeğini kiraya veren kişidir.⁹⁵

İş sözleşmesi ile ilgili hükümler, icare kitabının diğer bölümlerinin yanı sıra

⁸⁴ Özdemir, "Zorunlu Çalışma", 194.

⁸⁵ Banu Uçkan, "Mecelle'de İş Hukuku Düzeni", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 54-1 (1999), 159.

⁸⁶ Mehmet Aykanat, "Mecelle'de İş Sözleşmesi", *Akademik Bakış Dergisi* 47 (2015), 60.

⁸⁷ Akyiğit, *İş Hukuku*, 38.

⁸⁸ Sümer, *İş Sağlığı*, 15.

⁸⁹ Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri:1850-1920, Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi* (Ankara: İmge Yayınevi 1997), 234-235.

⁹⁰ Konu hakkında bkz. Doğan, "Çalışma İlişkileri", 40-43.

⁹¹ Mehmet Aykanat, "Mecelle'de İş Sözleşmesi", *Kamu-İş Dergisi* 13/4 (2014), 58.

⁹² Sarper Süzek, *İş Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2023), 13.

⁹³ Aykanat, "Mecelle", 59.

⁹⁴ Aykanat, "Mecelle", 60.

⁹⁵ Uçkan, "Mecelle", 164.

Mecelle'nin farklı kitaplarında da yer almaktadır. Mecelle'de yer alan iş sözleşmesine ilişkin hükümler, günümüzdeki kadar kapsamlı değildir. Mecelle düzenlemeleri, kendi çağına ve çalışma yaşamına göre şekillenmiştir.⁹⁶ Mecelle'de görülen iş sözleşmesi türleri, günümüzde basit ayrımlar olarak görülebilir. Bununla birlikte Mecelle'de günümüz iş sözleşmesi türlerine ilişkin hükümler de bulmak mümkündür. Mecelle'nin benimsediği İslâm Hukukunun sözleşme serbestisi anlayışı, kişilere farklı türlerde sözleşme yapma imkânı vermektedir. Mecelle'de döneminin ihtiyaçlarına uygun iş sözleşmesi türlerine yer verildiği görülmektedir.⁹⁷ Dönemin sanayileşme düzeyi ve iş piyasası düşünüldüğünde, Mecelle'nin sosyal ihtiyaçlara cevap verebildiği, örf ve geleneklerle düzenlenmiş olan kuralların, Mecelle ile kanunlaştığı ifade edilmektedir.⁹⁸

Osmanlı İmparatorluğunda XIX. yüzyıl başlarında tarım kesiminde hâkim üretici tipi, küçük köylülük idi.⁹⁹ Ancak 1850'li yıllardan sonra tarıma açılan Adana Bölgesinde ve Şam Vilayeti'nin kıyı bölgelerinde, büyük ticari çiftlikler ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰ İmparatorluk, bu yüzyılda nüfusunun büyük bir kısmının, geçimini tarım yoluyla sağladığı, vergi gelirlerinin ve ihracatının büyük bölümünün, tarım ürünlerinden kaynaklandığı bir ekonomik yapıda idi. XIX. yüzyılın sonlarında, toplam nüfusun, % 75-80'i kırsal kesimde yaşamakta idi.¹⁰¹

Osmanlı İmparatorluğunda tımar sisteminin çözülüşü, tarımda büyük işletmelerin ve geniş bir ücretli kitlesinin ortaya çıkması sonucunu doğurmamıştır. Büyük tarımsal işletme sahiplerinin, topraklarını, ücretli emek kullanan kapitalist işletmeler biçiminde değil, ortakçılık gibi geleneksel yöntemlerle işletmeyi tercih etmeleri sonucu, Çukurova'daki pamuk üretimi gibi istisnaların dışında, ücretli işçiler kullanan kapitalist işletmelerin yaygınlaşması mümkün olmamıştır. Çukurova bölgesinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında pamuk üretimine geçilmesiyle birlikte, mevsimlik de olsa tarım kesiminde ücretli işçilik ortaya çıkmaya başladı. Bu işçilerin sayısının, 50.000-100.000 dolayında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰² Bunun yanı sıra tütün üretiminde çalışan tarım işçileri de bulunmaktadır.¹⁰³

Osmanlı İmparatorluğunda kölelik ve angarya gibi geleneksel zorunlu çalış-

⁹⁶ Aykanat, "Mecelle", 58.

⁹⁷ Aykanat, "Mecelle", 75.

⁹⁸ Uçkan, "Mecelle", 172.

⁹⁹ Murat Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makineleşme:1870-1914", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 58/1 (2003), 31. Osmanlı İmparatorluğunda toprak rejimi ile toprak işçiliği hakkında bkz. Yazıcı, "İşçi Hareketleri", 59 vd.

¹⁰⁰ Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e" *Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 6/1559-1560; Ömer Yazan, "19.yy. Sonlarında Osmanlı Tarım İşletmelerinde Yönetim ve Muhasebe Uygulamaları: 'Çiftlik İdaresi Örneği'", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* Özel Sayı (2018), 284.

¹⁰¹ Quataert, "Tarımsal Gelişme", 6/566; Yazan, "Tarımsal İşletme", 281.

¹⁰² İleri, *Toplumsal Değişim*, 85.

¹⁰³ Hatta Osmanlı İmparatorluğunda kurulan ilk iki işçi cemiyetinden biri, "Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti"dir. Diğeri ise "İzmir Elbise Amelesi Cemiyeti"dir. Geniş bilgi için bkz. Mahiroğulları, "İşçi Cemiyeti", 11.

tırma biçimleri dışında, zorunlu çalıştırma uygulanmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında işgücünün önemli bir kısmının, silahaltına alınmasıyla birlikte, uygulama, tarımsal üretimi de kapsamıştır. 1915 yılında, her köyün mükellef amele kapsamındaki ahalisinden ortak bir işçi takımı oluşturulmuş ve bunların yerel yönetim tarafından belirlenecek tarlalarda, senede dört gün çalıştırılmasına karar verilmiştir.¹⁰⁴

Osmanlı İmparatorluğu'ndan, Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan nüfusun, % 75'i tarımla uğraşan köylü nüfusu idi. 1927 de yapılan ilk nüfus sayımında, 4.368.061 kişi, ziraat mesleğine mensup olup, bu sayı, tüm nüfusun % 34'ünü oluşturmaktadır. 5.351.215 nüfustan ibaret bütün meslekli toplama da ziraat mesleğine mensup olanların, % 81,6 oranında olduğu görülmüştür.¹⁰⁵

2.2. Toplu İş İlişkileri

Osmanlı İmparatorluğunda, bireysel ve toplu iş hukukunda yaşanan gelişmeler gibi sendikal gelişmeler de geç yaşanmıştır. Liberalizmin etkisi ile öncesinde baskı ve yasaklamalar ile bastırılmaya çalışılan sendikal hareket, işçilerin kararlı mücadeleleri sonrasında, XIX. yüzyılda bir hak olarak tanınmıştır. İlk sendikal örgütler, bu yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmış, çeşitli işçi hareketleri başlamıştır. İşçilerin örgütlenme biçimi olan sendikaların güçlenmesi sonrasında, işverenler tarafından işçi sendikalarına tepki olarak işveren sendikaları kurulmuştur.¹⁰⁶ 1870'li yıllarda işçi hareketleri, belirli bir ivme kazanmıştır. Ancak işçi hareketleri ve grevler, kendiliğinden gelişen örgüt dışı eylemler niteliğindedir.¹⁰⁷

Polis Nizamnamesi ile işçi eylemlerinin cezalandırılması öngörülmüştür.¹⁰⁸ Düzenleme ile işçilerin herhangi bir nedenle iş bırakması, fitne ve fesat olarak nitelenmiştir.¹⁰⁹ Polis Nizamnamesi, 1854 tarihinde hazırlanmıştır.¹¹⁰ Polis Nizamnamesi, iş bırakma kavramının ilk defa kullanılması açısından önemlidir.¹¹¹

¹⁰⁴ Yakup Akkuş - Kadir Yıldırım, "Dünyada ve Osmanlı'da Zorunlu Çalıştırma: "Amele-i Mükellefe" Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi", Çalışma ve Toplum Dergisi 2(2017), 524. Tarımda amele taburları hakkında bkz. Kadir Yıldırım, *Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 59-60.

¹⁰⁵ Şahin Yedek - Savaş Ertel, "Toprak Reformu ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Uygulamalarının Türk Tarımına Etkisi, *Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, ed. Arzu Güvenç Saygın - Murat Saygın (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019), 215.

¹⁰⁶ Özkiraz - Talu, "Sendikaların Doğuşu", 109.

¹⁰⁷ Melda Sur, *İş Hukuku Toplu İlişkiler* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2017), 1; A. Can Tuncay - F. Burcu Savaş Kutsal, *Toplu İş Hukuku* (İstanbul: Beta Yayınevi, 2016), 8.

¹⁰⁸ Önsal, *Endüstri İlişkileri*, 28; Doğan, "Çalışma İlişkileri", 39.

¹⁰⁹ Nizamnamenin 12. maddesi "*İşini ve gücünü terk ile mücerret tatil-i mesalih-i ibad garazında olan amele ve işçi makulelerinin cemiyet ve zihamlerinin ve gerek bu misüllu asayiş-i ameleyi ihlal edecek her güne fitne ve fesat cemiyetlerinin def ve izalesiyle ihtilal vukuunun önü kestirilmesi esbabına teşebbüs ve müsaberet.*", şeklindedir. Madde hakkında görüşler için bkz. Öner Eyrenci vd., *İş Hukuku* (İstanbul: Beta Yayınevi, 2020), 425.

¹¹⁰ Nizamnamenin tarihi, 1845 olarak da ileri sürülmektedir. Konu hakkında bkz. Nizamnamenin tarihi ve Osmanlı işçi tarihindeki diğer yanlışlar için bkz. (Koç, 12 Aralık 2010).

¹¹¹ Önder Deniz, "Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Grevlerin Çalışma Hayatındaki Yeri", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, ed Semiha Nurdan - Muhammed Özler. (Ankara: Türk Tarih

Osmanlı İmparatorluğunda 1867 yılında kabul edilen “Memaliki Mahsusa Demiryollarının Usul-ü Zabıtasına Dair Nizamname”de doğrudan ilk grev yasağı olarak değerlendirilebilecek bir düzenleme bulunmaktadır. Nizamnamenin birinci faslında, “her ne suretle olursa olsun arabaların seyrü hareketine mani olmak” suçunu işleyenler hakkında bir seneden üç seneye kadar hapis cezası verilmesi öngörülmüştür. Grevin, bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir.¹¹²

Osmanlı İmparatorluğunda, ilk grevin nerede yapıldığı hususu tartışmalıdır. Bir görüşe göre önce 1872 yılı ocak ayında Kasımpaşa’da Hasköy Tersanesinde, sonrasında aynı yılın şubat ayında İstanbul Beyoğlu Postanesinin telgraf şubesinde çalışanlar tarafından gerçekleştirilmiştir.¹¹³ İlk grevin, İstanbul Beyoğlu Postanesi telgraf şubesi işçileri tarafından gerçekleştirildiği de ileri sürülmektedir.¹¹⁴ 1905 Kavala grevi ise Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti tarafından organize edilmiş olup, Osmanlı İmparatorluğunda bir sendika öncülüğünde gerçekleştirilen ilk grev olarak kabul edilebilir.¹¹⁵

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren başka grevlerin yapıldığı da ifade edilmektedir. Bu grevler; 1826 yılında “Kal’a-yı Tis’a” (Dokuzuncu Kale) inşaat işçilerinin ücretlerinin artırılması amacıyla iş bırakma eylemi, 1830’lu yıllarda dokuma işçilerinin grevi, 1861 yılında altı aylık ödenmeyen ücretleri için Tersane-i Âmire işçilerinin grevi, 1862 yılında Elbisehane-i Askeri işçilerinin ödenmeyen ücretleri için beş ay süren grevi, 1863 yılında Zonguldak kömür madenlerindeki işçilerin çalışma şartlarının düzeltilmesi için yaptıkları grevleri olarak sayılmaktadır.¹¹⁶ Bununla birlikte ilk grevin çok daha eski tarihlerde yapıldığı da ileri sürülmektedir.¹¹⁷

Tersaneler, demiryolları, posta telgraf işletmeleri ve Rumeli’de tütün işletmelerindeki görülen grevler, 1880 yılında birden kesilmiştir. Belirli bir örgütlenmeye ve propagandaya bağlı olmayıp, kendiliğinden meydana gelen, genel olarak ekonomik amaç taşıyan bu hareketler, Osmanlı İmparatorluğunda işçi sınıfının ilk belirtileri olarak değerlendirilmektedir. Devlete ait işyerlerinde daha çok harekete

→

Kurumu Yayınları, 2022), 5/473.

¹¹² Yıldırım, *İşçi Sınıfı*, 48.

¹¹³ Karakışla, “1908 Grevleri”, 188; Hasan Doğan, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Grev Hakkı ve Ta’til-İ Eşğâl Kanunu”, *Belleten Dergisi* 82/298 (2018), 273; Yazıcı, *İşçi Hareketleri*, 77.

¹¹⁴ Sur, *Toplu İlişkiler*, 14; Tuncay - Savaş Kutsal, *Toplu İş Hukuku*, 7. Bu grevin 1872 yılı şubat ayında, tersanedeki grevin ise 1873 yılı Ocak ayında yapıldığına dair bkz. Koç, *İşçi Sınıfı*, 63.

¹¹⁵ Yücel Bodur, “Kavala Grevi”, 203.

¹¹⁶ Mehtap Yücel Bodur, “Sendika ve Grev Hakkının Mündemiciği Sorunu Kavala Grevi Örneği”, *Akademik Hassasiyetler Dergisi* 6/12 (2019), 203-222, 208.

¹¹⁷ “Osmanlı İmparatorluğunda 1473 yılında ilk grevin, 1905 yılında ise bir sendika öncülüğünde ilk grevin Tütün İşçileri Saadet Cemiyeti’nin ücret girişimine karşı yaptığı grev olduğu da ileri sürülmektedir. “Kadir Yıldırım’ın belirlemelerine göre, Osmanlı’da bir sendika öncülüğünde yapılan ilk grev, Kavala’da kurulu Tütün İşçileri Saadet Cemiyeti’nin 1905 yılında ücret indirimi girişimine karşı yaptığı eylemdir. Bu grevde şiddet kullanıldı. Grevci işçiler tütün mağazalarına saldırdılar.”, Yıldırım, Koç, *Osmanlı’da İşçiler, 1870-1922, Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 220. Bu grevle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Can Nacar, “Tütün İşçileri, Tüccarlar ve Kırık Camlar, 1905 Kavala Grevi”, *Tarih ve Toplum Dergisi* (Eylül 2011), 38-42; (Koç, 31 Temmuz 2018).

rastlanmıştır. Yabancıların işyerlerinde ise hareketler ise daha çatışmalı ve şiddetli geçmiştir.¹¹⁸

1908 yılında gerçekleşen grevler, büyük bölümü, devlet ve yabancı sermayenin işletmelerinde yoğunlaşmış olup, büyük bölümü ücret artışı talebi ile gerçekleşmiştir. Zira işverenler, işçileri düşük ücretlerle çalıştırmakta idi.¹¹⁹ Selanik, Üsküp, İstanbul, İzmir, Edirne ve Bursa gibi şehirlerde müslüman ve gayrimüslim işçiler tarafından grevler yapılmıştır. Grevlerin yaygınlaşması üzerine önce 1908 yılında Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat, 1909 yılında ise Tatil-i Eşgal Kanunu yürürlüğe girmiştir.¹²⁰ Tatil-i Eşgal Kanunu ile ilk defa toplu iş ilişkileri alanında düzenlemeler yapılmıştır¹²¹. Kanun ile kamu hizmetlerinde çalışan işçilerin grev yapması yasaklanmıştır.¹²² Sendikalar feshedilmiştir.¹²³ Kamu hizmeti yapan işyerlerinde sendikalaşma yasaklanmıştır.¹²⁴

Tatil-i Eşgal Kanununun çıkmasından sonra da grevler yapılmıştır. Bu kapsamda 1910 Kazlıçeşme ve Tramvay işçileri ile 1911 yılında Selanik'te Reji İşçileri Grevi sayılabilir. 1909-1915 yılları arasında otuz sekiz adet grev yapılmış olup, bu grevlerin yarısı dokuma ve gıda kolunda gerçekleştirilmiştir.¹²⁵ Kanun ile işçilere yasal grev hakkı tanınmış, ancak sayıları azalmakla beraber, çok sayıda grev, hükümet tarafından zorla bastırılmıştır.¹²⁶

Bu dönemde ayrıca 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu ile 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Muvakkat Kanunu çıkarılmıştır. Cemiyetler Kanunu ile kural olarak serbestlik esası getirmiştir.¹²⁷ Kanun, dernek kurma hak ve özgürlüğünü düzenlemenin yanı sıra kamu kesimi dışında kalan örgütlenme özgürlüğünün sınırlarını da belirlemiştir.¹²⁸ Kanun çerçevesinde işçi cemiyetleri kurulmaya başlanmıştır. Ancak güçlü bir işçi hareketinin oluştuğu söylenemez.¹²⁹ Bu nedenle çalışma ilişkilerinde gelişmeler, yetersiz ve cılız kalmıştır.¹³⁰

1871 yılında kurulan Amelperver Cemiyeti, bir işçi kuruluşu olarak göste-

¹¹⁸ Önsal, *Endüstri İlişkileri*, 29.

¹¹⁹ Yazıcı, *İşçi Hareketleri*, 82.

¹²⁰ Konu hakkında bkz. Ahmet Gündüz Ökçün, *Tatil-i Eşgal Kanunu-1909 Belgeler Yorumları* (Ankara: Sermaye

Piyasası Kurulu Yayınları, 2006); Doğan, "Çalışma İlişkileri", 52.

¹²¹ Kanunla, grev hakkının yasaklanıp yasaklanmadığına yönelik görüşler için bkz. Zafer Toprak, "1909 Tatil-i Eşgal Kanunu Üzerine", *Toplum ve Bilim Dergisi* 13 (1981), 141-156; Mesut Gülmez, "Bir Belge, Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev", *Toplum ve Bilim Dergisi* 12 (1980), 50-64.

¹²² Karaahmetoğlu, "Sendikal Hareketler", 439.

¹²³ Doğan, "Sendika Hakkı", 289.

¹²⁴ Şükran Ertürk, "Türkiye'de Sendikal Yaşam Türkiye'nin Onaylamış Bulunduğu 87 ve 151 Sayılı Sözleşmeler Karşısındaki Durumu", *Prof. Dr. Seyfullah Edis'e Armağan*, ed. Zafer Gören (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, 2000), 738.

¹²⁵ Konu hakkında bkz. Yazıcı, *İşçi Hareketleri*, 84.

¹²⁶ Doğan, "Sendika Hakkı", 291.

¹²⁷ Akyiğit, *İş Hukuku*, 38; Çelik vd., *İş Hukuku*, 8.

¹²⁸ Ertürk, "Sendikal Yaşam", 738.

¹²⁹ Arıcı, *İş İlişkileri*, 14.

¹³⁰ Arıcı, *İş İlişkileri*, 15.

rilmektedir. Ancak bu cemiyet, yabancılar tarafından kurulan bir hayır kuruluşu olup, işçi örgütlenmesi olarak kabul edilmesi mümkün olmadığı ifade edilmektedir.¹³¹

1894 yılında Tophane fabrika işçilerinin kötü çalışma koşullarına karşı kurduğu Osmanlı Amele Cemiyetinden ise işçi örgütü olarak bahsetmek mümkündür.¹³² Ancak bir yıl sonra Kanuni Esasi'nin 113. maddesine istinaden kapatılmış, yöneticileri de tutuklanmıştır. 1908 yılına kadar grevler, herhangi bir örgüt altında yapılamamıştır. II. Meşruiyetin ilanı ile grevler artmıştır. 1909 yılında sendikal örgütlenmeye getirilen yasak, Osmanlı İmparatorluğunda işçi hareketlerinin, cemiyet veya esnaf dernekleri altında birleşerek sürdürülmesine sebep olmuştur.¹³³

İşçi örgütlerinin çoğu, Avrupa'da başlayıp, Osmanlı İmparatorluğunda gelişen siyasi hareketlerin uzantısı olarak ortaya çıkan dernekler şeklindedir.¹³⁴ Sendikal nitelikte faaliyet gösteren ilk işçi cemiyetinin ise 1901 yılında Kavala'da kurulan "Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti" olduğu son araştırmalar ile ortaya konulmuştur. Cemiyet, 1901 yılından 1916 yılına kadar faaliyet göstermiş, hem 1905 grevinde, hem de 1908 sonrası grevlerde kalabalık işçi kitleleri ile grev organize edip, başarı ile yönetmiştir.¹³⁵

2.3. Sosyal Güvenlik

Sanayi devrimi öncesinde üretim küçük dükkanlarda yapılmıştır. Aletler ile işgücünün yer aldığı bu dükkanlarda, usta, kalfa ve çırak ilişkisi içerisi içerisinde üretim yapılmıştır. Bu çalışma düzeni içerisinde kişilerin maruz kaldığı tehlikelerin zararlarından kurtulmaları, kendi kendine yardım mekanizmaları içerisinde mümkün olmuştur. Makinasız üretimde çalışanların maruz kaldığı tehlikeler, günümüzdeki anlamı ile sosyal güvenlik ihtiyacını ortaya çıkarmamıştır. Sanayi devrimi, bu ihtiyacın ortaya çıkmasında önemlidir.¹³⁶

Sanayi devrimi ve özgürlükçü hareketler sonucunda sanayileşmiş ülkelerde, sosyal güvenliğe yönelik birtakım gelişmeler, XIX. yüzyılda yaşanmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğunda işçi sınıfı ortaya çıkmadığından, buradan hareketle bir

¹³¹ "1866 yılında Grand Orient'e bağlı I Prodos locası tarafından kurulan ve aralarında Türk, Rum ve bazı gayrimüslim hayırasever kişilerin de bulunduğu cemiyet (Güzel, 1981: 43) gerek nizamnamesinde gerekse 1874 yılı genel meclis toplantısı için basına verdiği ilanda kuruluş amacının "fakir ve muhtacine iane" sağlamak olduğunu açıkça belirtmiştir.", Serkan Erdal, "Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19/1 (2015), 163-178, 164. "Amelperver Cemiyeti'nin 1866 yılında kurulduğu, adının Amelperver olduğu ve bir hayır kurumu olduğu görüşü de yaygındır.", Önsal, *Endüstri İlişkileri*, 29. Bu doğrultuda Tuncay - Savaş Kutsal, *Toplu İş Hukuku*, 7. Ayrıca konu hakkındaki görüşler için bkz. Eyrenci vd., *İş Hukuku*, 424-425; Ercan Akyiğit, *Toplu İş Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2022), 32; Yazıcı, *İşçi Hareketleri*, 76; Yücel Bodur, "Kavala Grevi", 205-206.

¹³² Kuruluş tarihi olarak 1895 yılı yazan kaynaklar da bulunmaktadır Bu doğrultuda bkz. Tuncay - Savaş Kutsal, *Toplu İş Hukuku*, 7.

¹³³ Çelik Şahin, "İşçi Sınıfı", 22.

¹³⁴ Arıcı, *İş İlişkileri*, 14.

¹³⁵ Yücel Bodur, "Kavala Grevi", 217.

¹³⁶ Turan Yazgan, *İktisatçılar İçin Sosyal Güvenlik* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 2019), 36.

mücadele gerçekleşmemiştir. Kamu gücü ile sosyal güvenlik alanında yenilik yapılması için gerekli baskı ortamı da oluşmamıştır.¹³⁷ Avrupa'da ise 1880'li yıllarda sanayileşme gerçekleşmiş ve sosyal güvenlik için gereken kaynaklar ayrılmaya başlanmıştır¹³⁸

Dinsel temele dayalı hayır kurumları, aile içi yardımlaşma ve ahilik düzenine dayalı meslek örgütleri eliyle sosyal güvenlik sağlanmıştır. Askerler, memurlar, demiryolu ve tersane işçileri gibi çeşitli meslek mensuplarına yönelik sınırlı, dar alanlı ve dağınık nitelikte yardımlaşma ve emeklilik sandıkları kurulmuştur. Bu sandıklar, özellikle yaşlılık ve hastalık durumunda korunma amacıyla kurulmuş resmi ve özel sandıklardır.¹³⁹

Osmanlı İmparatorluğunda ise tanzimat sonrası sosyal güvenlik alanında büyük boşluklar ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda devlet, kanun, nizam ve talimat gibi yasal düzenlemelerle koruyucu tedbirler alma yoluna başvurmuştur¹⁴⁰. İlk sosyal güvenlik düzenlemeleri, çalışma hayatında sürekli ve düzenli olarak bulunan askerler ile diğer kamu çalışanları için yapılmıştır.¹⁴¹ XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nda zorunlu sosyal güvenlik, asker ve sivil bürokratların emekliliğini düzenliyordu. Ancak kaza ve hastalıklara karşı koruma yeterli görülmemekte idi.¹⁴²

1866 yılında Askeri Tekaüt Sandığı, 1881 yılında Sivil Memurlar Emekli Sandığı, 1890 Seyri Sefain Tekaüt Sandığı, 1909 yılında Askeri ve Mülki Tekaüt Sandıkları ile 1880'li yıllarda mülki amirler için tekaüd sandıkları kurulmuştur.¹⁴³ 1917 yılında ise Şirketi Hayriye Tekaüt Sandıkları düzenlemeleri yapılmıştır.¹⁴⁴ 1909 yılında kurulan Askeri ve Mülki Memurlar Sandığı, askeri ve sivil sandıkların birleştirilmesi ile kurulmuştur.¹⁴⁵

Sonuç

Sanayi devrimi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere başlamış, sonrasında tüm dünyaya yayılmıştır. İşçi sınıfı kavramı, sanayi devrimi ile ortaya çıkarmıştır. İşçi sınıfının ortaya çıkması ile birlikte öncelikle işçi ve işveren ilişkileri, XIX. yüzyılda öncelikle iktisadi liberalizm kapsamında değerlendirilmiştir. Ancak işçiler, ağır çalışma koşullarına maruz kalmış, sefaletle mahkûm olmuştur. Bundan dolayı işçiler, örgütlenmek sureti ile haklarını aramaya başlamışlardır.

¹³⁷ Bora Yenihan, "Bir Sosyal Politika Aracı Olarak Sosyal Güvenlik: Dünya'da ve Türkiye'de Gelişimi Üzerine Bir İnceleme", *Yönetim Bilimleri Dergisi* 15/30 (2017), 188.

¹³⁸ Yazgan, *Sosyal Sigortalar*, 40.

¹³⁹ Güzel vd., *Sosyal Güvenlik*, 24; Kırmızı - Hüseyinli, "Sosyal Güvenlik", 1207.

¹⁴⁰ Kala, *Sosyal Güvenlik*, 10.

¹⁴¹ Makal, *Çalışma İlişkileri*, 216; Aykanat, *Sosyal Güvenlik*, 43.

¹⁴² Ahmet Atılgan, *Neo-Liberal Dönemde Sosyal Güvenlik* (İstanbul: Beta Yayınevi, 2016), 12.

¹⁴³ Osmanlı İmparatorluğunda kurulan tekaüd sandıkları için bkz. Sadettin Orhan, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Dönemde Sosyal Güvenlik Düzenlemeleri", *İş ve Hayat Dergisi* 1/1 (2015), 193-219.

¹⁴⁴ Tuncay - Ekmekçi, *Sosyal Güvenlik*, 92; Haluk Hadi Sümer, *Sosyal Güvenlik Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2023), 13.

¹⁴⁵ Atılgan, *Sosyal Güvenlik*, 14.

Osmanlı İmparatorluğunda, bir sanayi devrimi yaşanmamıştır. İmparatorluk, hep bir tarım toplumu olarak kalmıştır. Sanayi devriminin yaşanmamasında, yabancı ülkelere verilen kapitülasyonlar ve anlaşmalar sonrasında imparatorluğunun sömürgeci ülkelerin açık pazarı haline gelmesi belirleyici olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunda çalışma ilişkileri, sosyal ve ekonomik yapısından bağımsız olarak düşünülemez. Çalışma ilişkileri, öncelikle ahilik teşkilatı ile düzenlenmiştir. Ancak sınırların genişlemesi, özellikle İstanbul'un fethi sonrasında gayrimüslimlerin de varlığı sonrasında lonca teşkilatları faaliyete geçmiştir. III. Selim döneminden itibaren devlet tarafından kurulan fabrikaların yanı sıra yabancılara ait işletmeler, dokuma ve halı fabrikaları gibi fabrikalarda çalışan sınırlı bir işçi sınıfı söz konusudur. Tarımda da aynı şekilde çok sayıda işçinin çalıştırıldığı büyük işletmeler görülmemiştir.

Osmanlı İmparatorluğunda yapılan düzenlemelerin öne çıkan özelliği, yerel kapsamda düzenlemeler yapılmasıdır. 1863 tarihli Maden Nizamnamesi, 1867 tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi ile 1869 tarihli Maadin Nizamnamesi, bu duruma örnek gösterilebilir. Genel anlamda bir düzenleme olarak 1876 tarihli Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'den bahsedilebilir. Mecelle'de iş ilişkileri, kira ilişkileri başlığı altında düzenlenmiştir. İşçi, emeğini kiraya veren kişi olarak tanımlanmıştır. Çağının ihtiyaçlarına cevap veren bir düzenleme niteliğindedir.

Osmanlı İmparatorluğunda XIX. yüzyılda işçi eylemlerine rastlanmaktadır. Ancak çok daha öncesinde 1473 yılında ilk grevin yapıldığı da ileri sürülmektedir. 1905 tarihli Kavala grevi ise ilk kez bir işçi örgütü tarafından organize edilip başarı ile yönetilen bir grev niteliğindedir. II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında yapılan grevler sonrasında 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu ile kamu hizmetlerinde grev yapılması ve sendikalaşma yasaklanmıştır. Sonrasında Cemiyetler Kanunu ile kamu hizmeti sunan işyerleri dışında bir serbestlik getirilmişse de 1914 yılında I. Dünya Savaşı başlamıştır.

Batıda işçiler, örgütlü mücadele ile haklarını almışlardır. Osmanlı İmparatorluğunda yapılan düzenlemeler ise işçilerin örgütlü mücadelesine dayanmamaktadır. İşçilerin örgütlü mücadele ile haklarını aramaları çok daha sınırlı olmuştur. Sanayileşmiş ülkelerde olduğu üzere bir işçi sınıfı bilinci olduğundan da bahsedilemez.

Osmanlı İmparatorluğunda, sosyal yardım ve sosyal hizmet uygulamaları, dini emirler ve geleneksel yapılan ile karşılanmıştır. Dinsel temele dayalı hayır kurumları, aile içi yardımlaşma ve çalışan kesime yönelik olarak ahilik önemlidir. Zekât, fitre, adaklar, kurban ve kefaretleler, diğer sadaka türleri ile sosyal yardım ve hizmetler, öne çıkan uygulamalardır. Bunun yanı sıra vakıflar, büyük bir önem taşımaktadır.

Sanayileşmiş ülkelerde, sosyal güvenliğe yönelik düzenlemeler, XIX. yüzyılda görülmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğunda ise bu düzenlemeler, öncelikle çalışma hayatında sürekli ve düzenli olarak bulunan askerler ile diğer kamu

çalışanları için yapılmıştır. Askerler, memurlar, demiryolu ve tersane işçileri gibi çeşitli meslek mensuplarına yönelik sınırlı, dar alanlı ve dağınık nitelikte yardımlaşma ve emeklilik sandıkları kurulmuştur. Bu kapsamda 1866 yılında Askeri Tekaüt Sandığı, 1881 yılında Sivil Memurlar Emekli Sandığı, 1890 Seyri Sefain Tekaüt Sandığı, 1909 yılında Askeri ve Mülki Tekaüt Sandıkları ile 1880'li yıllarda mülki amirler için tekaüd sandıkları kurulmuştur.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Akbaş, Halil Emre vd. "Osmanlı Devletinde Lonca Teşkilatı Yapısı ve Yönetim Düşüncesi İle Karşılaştırılması". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* Özel S. (2018), 165-201.
- Akkuş, Yakup - Yıldırım, Kadir. "Dünyada ve Osmanlı'da Zorunlu Çalıştırma: "Amele-i Mükellefe" Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi". *Çalışma ve Toplum Dergisi* 2(2017), 507- 546. <http://dx.doi.org/10.15869/itobiad.281851>
- Akyiğit, Ercan. *İş Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 13. Basım, 2021.
- Arıcı, Kadir. *Türk İş Hukuku-1 Ferdi İş İlişkileri Hukuku*. Ankara: Gazi Yayınevi, 1. Basım, 2022.
- Atılğan, Ahmet. *Neo-Liberal Dönemde Sosyal Güvenlik*. İstanbul: Beta Yayınevi, 1. Basım, 2016.
- Aykanat, Mehmet. *Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukuku*. Ankara: Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Aykanat, Mehmet. "Mecelle'de İş Sözleşmesi". *Kamu-İş Dergisi* 13/4 (2014), 57-78.
- Aykanat, Mehmet. "Mecelle'de İş Sözleşmesi". *Akademik Bakış Dergisi* 47 (2015), 53-62.
- Baskıcı, Murat. "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 58/1 (2003), 29-53. <http://dx.doi.org/10.1501/sbferd.0000001620>
- Bayram, Selahattin. "Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2012), 81-115.
- Bülbül, Yaşar- Özbay, Rahmi Deniz. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Teknolojiye Karşı Direncin İktisat Tarihi". *İş Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi* 9/4 (2007), 19-41. <http://dx.doi.org/10.4026/1303-2860.2007.0053.x>
- Çark, Özgür vd. "Sanayi 4.0 Kapsamında İşletmeler Açısından Büyük Veri". *International Journal of Multidisciplinary Studies and Innovative Technologies* 3/2 (2019), 114- 120.
- Cengiz, İhtar. "Türk Sosyal Güvenlik Sistemi İçerisinde Yaşlılara Yönelik Sosyal Yardım ve Sosyal Hizmetler". *Sosyal Güvenlik Dergisi* 8/2 (2018), 23-40. <https://doi.org/10.32331/sgd.492876>.
- Ceylan, Ömer. "3008 Sayılı İş Kanunu'ndan 931 Sayılı İş Kanunu'na: Türkiye'de Bireysel İş Hukukunun Kurumsallaşması". *Emek Araştırma Dergisi* 10/15 (2019), 85-102.
- Çaycı, M. Emin - Çelik, Aziz. "Kütahya Fincancılar Belgeleri Tarihteki İlk Toplu İş Sözleşmeleri mi?". *Çalışma ve Toplum Dergisi* 2 (2020), 791-814.
- Çelik, Nuri vd. *İş Hukuku Dersleri*. İstanbul: Beta Yayınevi, 34. Basım, 2021.
- Çelik Şahin, Hande. "Türkiye'de İşçi Sınıfının Gelişim Süreci ve Geçmişten Günümüze İşçi Hareketi". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (2010), 21-30.
- Demirtaş, Funda. "Anadolu Selçuklu Devleti'nde Fütüvvet ve Ahilik: Siyasetin Kurumundan Kurumun Siyasetine". *Bilimname* 46/3 (2021), 41-68.
- Deniz, Önder. "Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Grevlerin Çalışma Hayatındaki Yeri", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. ed. Semiha Nurdan - Muhammed Özler. 469-482. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.
- Doğan Hasan. *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Çalışma İlişkileri ve Çalışan Hakları*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.
- Doğan, Hasan. "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Grev Hakkı ve Ta'til-İ Eşgâl Kanunu". *Bellekten Dergisi* 82/298 (2018), 265-294. <http://dx.doi.org/10.37879/bellekten.2018.265>
- Erdal, Serkan. "Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19/1 (2015), 163-178.
- Erdem, Ekrem. "Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 48 (2016), 17- 44. <http://dx.doi.org/10.18070/erciyesiibd.1364889>
- Erdoğan, M. Akif. "Anadolu'da Ahiler ve Ahi Zaviyeleri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 4(2000), 37-55. <http://dx.doi.org/10.60163/tkhcbva.1454977>
- Ertürk, Şükran. "Türkiye'de Sendikalaşım Türkiye'nin Onaylanmış Bulunduğu 87 ve 151 Sayılı Sözleşmeler Karşısındaki Durumu". *Prof. Dr. Seyfullah Edis'e Armağan*. ed. Zafer Gören. 738-756. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, 2000.
- Esener, Turhan. *İş Hukuku*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1973.
- Eşiyok, B. Ali. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması". *Mülkiye Dergisi* 34/266 (2010), 67-108.
- Eyrenci, Öner vd. *İş Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınevi, 10. Basım, 2020.
- Gülcan, Erhan. "Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenliğin Sağlanmasında Ahi Teşkilatının Rolü". *Sosyolojik Düşün Dergisi* 8/3 (2023), 447 - 469. <https://doi.org/10.37991/sosdus.1365573>
- Gülmez, Mesut. "Bir Belge, Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev". *Toplum ve Bilim Dergisi* 12 (1980), 50-64.
- Güzel, Ali vd. *Sosyal Güvenlik Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınevi, 18. Basım, 2020.
- İleri, Ülkü. *Türkiye'de Toplumsal Değişimin Çalışma İlişkileri Üzerindeki Etkileri*. Ankara: Türk Ağır Sana-

- yii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayını, 1. Basım, 2009.
- Kala, Eyüp Sabri. *Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukuku (1865-1923)*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2018.
- Kaleli, Hüseyin. "Osmanlı Toplumunda Sosyal Güvenlik Ve Ahi Sandığı". *Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi* 4/9(2022), 119-128.
- Karaahmetoğlu, Atanur. "Osmanlı Devleti'nde Çalışma Yaşamında Görülen İlk Sendikal Hareketler Üzerine Bir Değerlendirme". *Emek ve Toplum Dergisi* 9/25 (2020), 422-439. <http://dx.doi.org/10.26650/jspc.2020.79.0125>
- Karakışla, Yavuz Selim. *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Basım, 1998.
- Karakışla, Yavuz Selim. "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri". *Toplum ve Bilim Dergisi* 78 (1998), 187-209.
- Keleş, Bahattin. "Sanayi Devriminin Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkisi ve Cumhuriyet Dönemi Ekonomik Politikalarına Yansımaları (1876- 1938)". *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies* 14/86 (2021), 373-388. Doi: 10.29228/Jasss.49822
- Kılıç, Raziye. "Sanayi Devrimlerinin Serüveni: Endüstri 1.0'dan Endüstri 5.0'a". *Takvim-i Vekayi Dergisi* 12/1 (2023), 276-291.
- Kırmızı, Evran - Hüseyinli, Namık. "Sosyal Güvenlik Hakkının Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme". *Çalışma ve Toplum Dergisi* 2 (2019), 1205-1239. <http://dx.doi.org/10.54752/ct.1097175>
- Koca, Didem. "Sanayi Devrimlerinin Tarihsel Arka Planı ve İşgücü Becerileri Üzerindeki Yansımaları". *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 16/31 (2020), 4531-4558. <https://doi.org/10.26466/opus.704841>
- Koç, Yıldırım. *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1. Basım, 2003.
- Koç, Yıldırım. "İşçi Sınıfı Tarihine İlişkin Komik Yanlılıklar". *Aydınlık Gazetesi* (12 Aralık 2010). <https://www.yildirimkoc.com.tr/usrfile/1323635682a.pdf>
- Koç, Yıldırım. "Balkan Savaşları'nın Osmanlı'da İşçi Hareketleri Üzerindeki Etkileri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 12/2 (2012), 213-234.
- Koç, Yıldırım. "Bizde İlk Grev Ne Zaman Yapıldı?". *Aydınlık Gazetesi* (31 Temmuz 2018). <https://www.yildirimkoc.com.tr/usrfile/1533190570b.pdf>
- Koç, Yıldırım. *Türkiye İşçi Sınıfı, Osmanlı'dan 2020'ye*. İstanbul: Türkiye Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası Yayını, 2022).
- Köktaş, Altuğ Murat - Gölçek, Ali Gökhan. "Endüstri Devrimi ve Osmanlı İmparatorluğu: Askeri Fabrika- laşma Örneği". *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 9/4 (2016), 94-105. <https://doi.org/10.25287/ohuibf.294663>
- Külcü, Recep. "Sanayi Devriminden 1700 Yıl Önce Yapılmış Erken Bir Keşif: Heron'un Buhar Türbini (Aerolipie)". *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2016), 32-39.
- Mahiroğulları, Adnan. "Osmanlı Döneminde Kurulan İki İşçi Cemiyeti (Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti, İzmir Elbise Amelesi Cemiyeti)". *Çalışma ve Toplum Dergisi* 3 (2015), 11-24.
- Makal, Ahmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri:1850-1920, Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi*. Ankara: İmge Yayınevi, 1. Baskı, 1997.
- Mülayim, Baki Oğuz. *Tarım Sektöründe Çalışanların Sosyal Güvenliği*. Ankara: Adalet Yayınevi, 1. Basım, 2021.
- Nacar, Can. "Tütün İşçileri, Tüccarlar ve Kırık Camlar, 1905 Kavala Grevi". *Tarih ve Toplum Dergisi* (Eylül 2011), 38-42.
- Neşet, Çağatay. *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Basım, 1989.
- Orhan, Sadettin. "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Dönemde Sosyal Güvenlik Düzenlemeleri". *İş ve Hayat Dergisi* 1/1 (2015), 193-219.
- Ökçün, Ahmet Gündüz. *Tatil-İ Esgal Kanunu-1909 Belgeler Yorumlar*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Önsal, Naci. *Endüstri İlişkileri Notları*. Ankara: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu Yayını, 1. Basım, 2010.
- Özdemir, Süleyman. "Türkiye'de "Zorunlu Çalışma Uygulamaları". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 42/1996, 181-213. <http://dx.doi.org/10.26650/jspc.2019.77.0013>
- Özkiraz, Ahmet - Talu, Nuray. "Sendikaların Doğuşu; Türkiye ve Batı Avrupa Ülkeleri. Karşılaştırması". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2008), 108-126. <https://doi.org/10.19129/sbad.130>
- Özveri, Murat. *İşçi Sağlığı İş Güvenliği ve İş Cinayetleri*. İstanbul: Birleşik Metal İş Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Pereira, Ana C. - Romero, Fernando. "A Review of The Meanings and The Implications of The Industry 4.0 Concept", *Manufacturing Engineering Society International Conference 2017*. 1206-1214. Vi- go: Elsevier B.V., 2017.
- Quataert, Donald. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e". *Türkiye İstem* 44 (2024), 233-256

- Ansiklopedisi. 6/1556-1562. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Senyen-Kaplan, Emine Tuncay. *Bireysel İş Hukuku*. Ankara: Gazi Kitabevi, 1. Basım, 2019.
- Sur, Melda. *İş Hukuku Toplu İlişkiler*. Ankara: Turhan Kitabevi, 6. Basım, 2017.
- Sümer, Haluk Hadi. *İş Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 25. Basım, 2022.
- Sümer, Haluk Hadi. *İş Sağlığı ve Güvenliği Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2. Basım, 2018.
- Sümer, Haluk Hadi. *Sosyal Güvenlik Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 4. Basım, 2023.
- Süzek, Sarper. *İş Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 23. Basım, 2023.
- Şahin, Raşit. "Sanayi Devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nda Neden Başlamadı". *Business Economics and Management Research Journal* 2/1 (2016), 1-16.
- Taş, Hacı Yunus. "Dördüncü Sanayi Devrimi'nin (Endüstri 4.0) Çalışma Hayatına ve İstihdama Muhtemel Etkileri". *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 9/16 (2018), 817-1836. <https://doi.org/10.26466/opus.479123>
- Toprak, Zafer. "1909 Tatil-i Eşgal Kanunu Üzerine". *Toplum ve Bilim Dergisi* 13 (1981), 141-156.
- Tuncay, A. Can - Ekmekçi, Ömer. *Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri*. İstanbul: Beta Yayınevi, 20. Basım, 2019.
- Tuncay, A. Can - Savaş Kutsal, F. Burcu. *Toplu İş Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınevi, 5. Basım, 2016.
- Turna, Nalan. "Tanzimat Öncesi Dönemde İstanbul Esnafının Gedik/Destgâh Uygulamalarına ve Kalfalara Dair Bazı Analizler". *Tarih Okulu Dergisi* 57 (2022), 1042-1071. <https://doi.org/10.29228/joh.54782>
- Uçkan, Banu. "Mecelle'de İş Hukuku Düzeni". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 54-1 (1999), 159-173. http://dx.doi.org/10.1501/sbfer_0000001937
- Uşan, Fatih. *Türk Sosyal Güvenlik Hukukunun Temel Esasları*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 1. Basım, 2009.
- Ünsür, Ahmet. "Kütahya Fincancılar Esnafı Anlaşması". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 50 (2005), 575-589.
- Wisniak, Jaime. "James Watt The Steam Engine". *Educación Química* 18/4 (2007), 323-336. <http://dx.doi.org/10.22201/fq.18708404e.2007.4.65879>
- Yazan, Ömer. "19.yy. Sonlarında Osmanlı Tarım İşletmelerinde Yönetim ve Muhasebe Uygulamaları: 'Çiftlik İdaresi Örneği' ". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* Özel Sayı (2018), 280-332. <http://dx.doi.org/10.25095/mufad.412470>
- Yazgan, Turan. *İktisatçılar İçin Sosyal Güvenlik*. İstanbul: İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 3. Basım, 2019.
- Yazıcı, Erdiñç. *Osmanlı'dan Günümüze Türk İşçi Hareketleri*. Ankara: A Kitap, 8. Basım, 2012.
- Yenihan, Bora. "Bir Sosyal Politika Aracı Olarak Sosyal Güvenlik: Dünya'da ve Türkiye'de Gelişimi Üzerine Bir İnceleme". *Yönetim Bilimleri Dergisi* 15/30 (2017), 177-196. <http://dx.doi.org/10.32705/yorumyonetim.484012>
- Yedek, Şahin - Ertel, Savaş. "Toprak Reformu ve Çiftiyi Topraklandırma Kanunu Uygulamalarının Türk Tarımına Etkisi". *Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. ed. Arzu Güvenç Saygın - Murat Saygın. 215-229. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019.
- Yıldırım, Kadir. *Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Yiğit, İlker. "XVI. Yüzyıl Türkiyesi'nde Ahi Adlı Zaviyeler". *Journal of Turkish Studies Journal of Turkish Studies* 8/5 (2013), 959-973. <https://doi.org/10.7827/turkishstudies.4849>
- Yücel Bodur, Mehtap. "Sendika ve Grev Hakkının Mündemliği Sorunu Kavala Grevi Örneği". *Akademik Hassasiyetler Dergisi* 6/12 (2019), 203-222.
- Yüksel, Büsra. "Çalışma İlişkilerine Yönelik İlk Düzenleme: Dilaver Paşa Nizamnamesi ve Çalışma Hayatına Etkileri". *İş ve Hayat Dergisi* 3/6 (2017), 155-178